

ORTADOĞU YILLIĞI 2011

KEMAL İNAT
MUHİTTİN ATAMAN
FUAT AYDIN
BİLAL YILDIRIM

Ortadoğu Yıllığı

Sahibi: Bilgi Kùltür Derneęi adına Kemal İnat

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Muhittin Ataman

Editörler

Kemal İnat, Muhittin Ataman

Yardımcı Editörler

Ali Balcı, Nebi Miş, İsmail Numan Telci

Kitap Tamtım Editörü

Murat Yeşiltaş

Yayın Kurulu

Tuncay Kardaş, Filiz Cicioğlu, Zafer Akbaş, Mehmet Öcal,
Yıldırım Turan, Rıdvan Kalaycı, Mustafa Yetim, Bilal Yıldırım,
Ensar Muslu, Ömer Behram Özdemir, Nuh Uçgan

Danışma Kurulu

Birol Akgün, Berdal Aral, Tayyar Arı, Atilla Arkan, Veysel Ayhan,
Jurgen Bellers, Bünyamin Bezci, Ömer Çaha, Cenap Çakmak,
İhsan Dağı, Burhanettin Duran, Raymond Hinnebusch, İrfan Haşlak,
Mesut Özcan, Ahmet Öztürk, Harun Öztürkler, Markus Porsche-Ludwig,
Ahmet Uysal, Yüksel Sezgin, Ramazan Kılınç, Ahmet T. Kuru

Adres: Cumhuriyet Mah. Çark Cad. Asım Hamdi Arca Apt.

No:38 Kat:3 54050 SAKARYA

Telefon: 0264 295 63 73

www.ortadoguyilligi.com

ortadoguyilligi@gmail.com

açılmkitap

alayköşkü cad. civan han no: 6/3

cağaloğlu-istanbul

tel: 0212 520 98 90 - 527 06 77

açılmkitap: 45

uluslararası ilişkiler: 3

yayınevi sertifika no: 22787

ISSN: 2146-7595

ISBN: 978-9944-105-35-4

içdüzen - kapak: tekin öztürk

baskı: Step Ajans

Rek. Matb. Tan. ve Org. Ltd. Şti.

Göztepe Mh. İnönü Cd. No:78 34200 Bağeclar İstanbul

Tel: +90 212 446 88 46

*Ortadoğu Yıllığı aşığıdaki endeksler tarafından taranmaktadır:
Columbia International Affairs Online (CIAO), Proquest, EBSCO, ASOS Index.*

*“Yılda bir kez yayınlanan Ortadoğu Yıllığı hakemli bir dergidir.
Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.”*

açılmkitap bir pınar yayın grubu kuruluşudur.

Önsöz

2005'ten beri yayınlanmakta olan Ortadoğu Yıllığı bu kitapla birlikte yedinci sayısına ulaşmış oldu. Ortadoğu bölgesinin giderek daha fazla konuşulmaya başlandığı ve çok önemli bir dönüşüm sürecinden geçtiği bir dönemde, bu bölgede yer alan ülkelerin siyasi ve ekonomik gelişmelerine ışık tutmaya çalışan Ortadoğu Yıllığı'nın önemli bir işlevi yerine getirdiğini düşünüyoruz. Dünya politikası açısından çok önemli bir konuma sahip olan ve Türkiye ile yüksek oranlı bir etkileşim içerisinde bulunan bu bölgeye ilişkin yayınların helen daha çok eksik olması ve bu alanda yapılan yayınların çoğunluğunun akademik nitelikten yoksun, spekülatif ve komploteorisi içerikli yayınlar olması önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Bu sorunun temel nedeni, özellikle üniversitelerde uluslararası ilişkilerin değişik alanlarına odaklanan kürsülerin olmamasıdır.

Ağırlıklı olarak Sakarya Üniversitesi akademik kadrosu tarafından hazırlanan Ortadoğu Yıllığı, Sakarya Üniversitesi'ndeki Ortadoğu odaklı faaliyetlerin ürünlerinden birini oluşturmaktadır. Ortadoğu Yıllığı ile Ortadoğu bölgesine odaklanmaya başlayan Sakarya Üniversitesi, "Ortadoğu Çalışmaları" isimli iki yüksek lisans programı açarak bu alandaki faaliyetlerini genişletmiştir. Bu programlardan biri Türkçe, Arapça, İngilizce ve Almanca dersleri içerirken diğeri, özellikle Ortadoğu bölgesinden uluslararası öğrencilere de hitap edecek şekilde İngilizce ve uzaktan eğitim şeklinde dizayn edilmiştir. Sakarya Üniversitesi 9-11 Ekim tarihlerinde ilki gerçekleştirilecek olan "Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi" ile Ortadoğu bölgesine odaklanmasını derinleştirirken, bu alandaki yüksek lisans programlarını tamamlayacak doktora programının hazırlıklarını yapmaktadır. Bu çabaların Ortadoğu'nun Türkiye'de daha iyi tanınması ve anlaşılmasına katkıda bulunmasını ümit ediyoruz.

Önceki sayılarda olduğu gibi, Ortadoğu Yıllığı 2011’de de Türkiye’nin İran politikasının incelendiği birinci bölümün ardından, ikinci bölümde, “Çekirdek Ortadoğu” olarak adlandırdığımız bölgede yer alan diğer 15 ülkenin, ilgili yıla ait gelişmeleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümdeki bağımsız makalelerin çoğunluğu Ortadoğu’da dinler ve mezhepler temasını ele alan yazılardır.

Önceki yıllıkların önsözünde belirtildiği gibi, söz konusu olan bir yıllık olduğu için, atıflar ve kaynakça konularında farklı bir yöntem izlenmiştir. Okuyucuyu sıkmamak amacıyla, yararlanılan gazetelerin ve haber ajanslarının bir kısmı internetten alınmasına rağmen, internet adresleri verilmemiş, sadece haberin ismi, hangi gazete ya da haber ajansından alındığı ve haberin yayınlandığı tarih bilgileri yazılmıştır. Söz konusu haberlerin asıllarına ulaşmak isteyen okuyucuların, ilgili gazete ya da haber ajanslarının internet sitelerinden, haber başlığı ve tarihini yazmak suretiyle arama yapmaları yeterli olacaktır.

Ortadoğu Yıllığı’nın bu aşamaya gelmesine katkıda bulunan tüm yazarlarımıza, tashih sürecinde emek harcayan Recep Tayyip Gürler, Bilal Yıldırım ve Ömer Behram Özdemir ile yayın sürecinin hızlı sonuçlandırılması konusunda desteğini esirgemeyen Açılım Kitap’a teşekkür ediyoruz.

Kemal İnat

İçindekiler

Türkiye'nin İran Politikası 2011 / Kemal İnat 9

Ortadoğu Ülkelerinin 2011 Yılı Gelişmeleri 31

Irak 2011 / Rıdvan Kalaycı 33

İran 2011 / Cenap Çakmak 69

Filistin 2011 / M. Cüneyt Özşahin 99

Lübnan 2011 / Cüneyt Doğrusözlü - Ahmet Üçağaç 117

İsrail 2011 / Yıldırım Turan 145

Suudi Arabistan 2011 / Muhittin Ataman - Gülşah Neslihan Demir 183

Mısır 2011 / İsmail Numan Telci 213

Suriye 2011 / Nebi Miş 257

Ürdün 2011 / Zafer Akbaş 301

Yemen 2011 / Ensar Muslu 323

Birleşik Arap Emirlikleri 2011 / Cengiz Dinç 359

Kuveyt 2011 / Fahriye Keskin 379

Umman 2011 / Selim Dursun - Sefa Mutlu Koca 407

Katar 2011 / Mustafa Yetim 431

Bahreyn 2011 / Ahmet Öztürk 457

Ortadoğu Üzerine Makaleler 485

Arap Baharı Sürecinde Arap Kimliğinin Dönüşümü / Hüsamettin İnaç .. 487

Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri / Hasan Duran 501

Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı (I) / Fuat Aydın 519

Genel Hatlarıyla Mecusilik ve

Zerdüş'tün Modern Takipçileri / Mehmet Alıcı 549

Tarih, İnaç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle

Nusayrılık / Halil İbrahim Bulut 579

Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler / Kadir Albayrak 615

Economic Interdependence And Interstate Relations:

A Theoretical Overview / Shaimaa Magued 633

Kitap Tanıtımı / Book Review 667

Ürdün 2011

Zafer Akbaş

[Yrd. Doç. Dr., Düzce Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü]

Özet

Ürdün, Ortadoğu'da Batılı aktörler tarafından siyasi açıdan önemli bir müttefik olarak nitelendirilmektedir. Bu bakımdan Ürdün'ün durumu, hem bölge ülkelerini hem de Batılı ülkeleri yakından ilgilendirmektedir. Bu makale Ürdün'de 2011 yılında meydana gelen ekonomik, politik ve sosyal gelişmeleri konu almıştır. Bu amaçla yıl bazında ülkedeki iç ve dış gelişmeler incelenmiştir. Arap Baharı çerçevesinde yaşamaya başladığı olaylar, Ürdün'ün 2011'deki en önemli politik ve toplumsal gelişmelerdir. Makalede söz konusu gelişmelere ilişkin, hem sosyal sınıfların ve politik grupların hem de Amman yönetiminin dönem içindeki tutumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı | Ulusal Reform Cephesi | Filistinliler | Müslüman Kardeşler | Dış Yardım

Jordan 2011

Abstract

Jordan is considered as an important allied politically by the western actors in the Middle East region. In this respect, the status of Jordan concerns closely both countries in the region and western countries. This article is about economic, political and social developments that occurred in Jordan in 2011. For this reason, the internal and external developments in the country are investigated. The Arab Spring related events that Jordan started to experience in 2011 are the most important political and social development. This article evaluates the attitude of both social classes and political groups and of the Amman government during the Arab Spring.

Keywords: Arab Spring | National Reform Front | Palestinians | Muslim Brothers | Foreign Aid

İç Gelişmeler: Eylemler, Aktörler ve Reform Çabaları

Bu çalışmada 2011 yılında Ürdün'ün iç ve dış politik gelişmeleri ile bunları etkileyen unsurlar incelenmiştir. Arap Baharı başta olmak üzere, meydana gelen iç politik gelişmeler ile Ürdün'ün dış politik tutumları, çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur. Ürdün'ün iç ve dış politik tutumunun saptanması amacıyla, Batılı ülkelerle ve bölge ülkeleriyle ilişkiler konu edinmiş, söz konusu hususlar ayrıca iç politik gelişmeler ve ekonomik durum ile beraber değerlendirilmiştir.

Ürdün'de yaşanan Arap Baharı, bölge ülkelerinde yaşananlardan farklı özellikler taşımaktadır. Esasen bu farklılıklar kısmen Ürdün'ün farklılığından da kaynaklanmaktadır. Ürdün, bölge monarşilerinden farklı olarak uzun yıllardan beri liberal bir reform çabası içindedir. Bu reformlar, hem ekonomik hem de politik alanda yürütülmektedir. Diğer bölge ülkelerinde yaşananlara göre, Arap Baharı kapsam ve sonuçları bakımından Ürdün'de daha sınırlı etkiye sahip olmuştur. Büyük ölçüde şiddete dayanmayan bir hareket olarak rejimi ıslah etmek üzere gerçekleştirilmiştir.¹

Ürdün'deki gösterilerin şiddet içermemesinin birkaç temel nedeninin olduğu söylenebilir. Gösterilerin barışçıl nitelikli olması ve güvenlik güçlerinin göstericilere karşı aşırı güç kullanmaması en temel nedenlerdendir. Ayrıca göstericiler, Kralla birlikte çalışarak değişimi sağlayabileceklerine dair umut taşıdığı, şiddetin müzakereci pozisyonlarına zarar vereceği ve reform şansını azaltacağını da düşünmektedir.² Bu hareket ve düşünce tarzının şiddete izin vermediği söylenebilir. Ayrıca, Ürdün'deki aşiret liderleri, İslamcılar ve sol parti mensupları ile her kesimden oluşan insanlar, ilk defa Arap Baharı nedeniyle bir araya gelerek caddeleri doldurmuş ve gerçek reform çağrılarını yapmıştır. Göstericiler, gerçek reformlar yapılması üzerinde uzlaşmışlardır.³

Ürdün'de Arap Baharı çerçevesinde yaşanan gelişmelerde rejimin en önemsedığı kesim Filistinlilerdir. Rejimi yönetenler, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Filistinlileri, Arap Baharı eylemlerinden uzak tutmaya çalışmıştır. Bu amaçla Filistinlilere “yanınızdayız” mesajını vermek üzere, Ramallah'a ziyaretler yapılmıştır. Ürdün Kralı'nın en son 2000 yılında Ramallah'ı ziyaret ettiği düşünülürse, bu iddianın doğruluğuna hak verilebilir. Ürdün Kralı'nın, Filistin yönetimi ile yakınlaşması, çok uzun bir aradan sonra Ramallah'ı ziyaret etmesi, Filistin lideri Mahmut Abbas'ı iki ayda beş kez ağırlaması, İsrail-Filistin görüşmelerine ev sahipliği yaparken, bu görüşmelerde Ürdün'de yaşanması muhtemel isyanları ele alması, Amman yönetiminin halk hareketlerini önlemeye yönelik girişimleri olarak değerlendirilmektedir.⁴

Ürdün'de protesto eylemleri 2011 Ocak ayında başlamış, Mart ayında büyümüş ve yayılmıştır. Ancak, çok büyük boyutlara ulaşmamıştır. Protestocular, gösterilerde daha çok özgürlüklerin kısıtlanmamasını ve kayırmacılığın sona erdirilmesini istemişlerdir. Ancak gösterilerin gerçek bir değişime neden olduğunu söylemek mümkün değildir.⁵ Başta Başkent Amman olmak üzere, Ürdün'ün Erbed ve el-Kerek gibi kentlerinde 14 Ocak'ta gösteriler düzenlenmiş ve Başbakan Samir el-Rifai Hükümeti'nin istifasını isteyen pankartlar taşınmıştır. Benzer şekilde 19 Ocak'ta Amman'da yapılan gösteriye 5000 kişi katılmıştır. Gösteride, hayat pahalılığı ve yolsuzluklar eleştirilmiştir. Kral, gösteriler sonrasında, hükümete fiyatların düşürülmesi ve halkın üzerindeki ekonomik baskının azaltılması için acil önlem alınması talimatını vermiştir. Hükümet, bunun üzerine, benzin, şeker, pirinç ve sütü de içeren 13 kalem malda fiyatları düşürmüştür.⁶

26 Ocak'ta başlayan ve 28 Ocak Cuma günü de devam eden protestolarda, Amman sokaklarını dolduran halk; fiyatların artmasını, enflasyonu ve işsizliği gerekçe göstererek yönetimi eleştirmiştir. 3.500 kişilik gösterici grup dışında, Cuma namazı sonrasında, 2.500 kişilik ayrı bir grup daha toplanarak Başbakan Samir el-Rifai'nin istifasını istemiştir.⁷ Amman, Zerka, Irbid, Mufrak, Aclan ve Karak'ta Şubat ayında yapılan gösterilerde de hükümetin mali politikaları eleştirilmiştir. Halk, yöneticilerin Ürdün'ü özel mülkü haline getirdiğini savunmuş, yöneticilerin kurumsallaşmış nepotizmine (akraba kayırmacılığı) tepki göstermiştir.⁸ Bu gösteriler sonrasında istifa eden Başbakan Samir el-Rifai'nin yerine Başbakan Bahit göreve getirilmiştir.

Başbakan Bahit, protestoların devam etmesi üzerine, 3 Şubat'ta muhalefet partileri temsilcileriyle bir araya gelerek görüş alış verişinde bulunmuştur. Muhalefet, seçim yasası reformu ile ilgili beklentilerin öncelikli istekleri olduğunu ve gösterilere devam edeceklerini bildirmiştir.⁹ Dolayısıyla yeni başbakan döneminde de değişen bir şey olmaması; gösteriler artarak devam etmiştir. Yapılan gösteriler, sadece tek bir gruba ait gösteriler olarak kalmamıştır. Gösteriler başlangıçta Müslüman Kardeşler Hareketi tarafından organize ediliyor olsa da zamanla daha farklı kesimlerin katıldığı gösteriler haline dönüşmüştür. Örneğin Amman el-Hüseyn Camii'nde 18 Şubat'ta kılınan Cuma namazı sonrasında, binden fazla kişi gösteri yürüyüşü yapmıştır. Eylemlere,

Müslüman Kardeşler dışında, sol muhalefet ile genç gruplar da katılmıştır. Eylemlerde; reform, seçilmiş hükümet, adil seçim sistemi, yolsuzlukla mücadele gibi istekler dile getirilmiştir.¹⁰ Ayrıca, Kralın yetkilerinin azaltılması, Başbakan'ın halk tarafından seçilmesi talebinde bulunulmuştur. Hükümet yanlıları ise 18 Şubat'ta eylem yapan göstericilere saldırmış, saldırılar sonucunda 8 kişi yaralanmıştır.¹¹

Muhalefet hareketlerine yönelik saldırılar, muhalefet grupları tarafından eleştirilmiştir. İslami Hareket Cephesi (İHC; *Islamic Action Front, IAF*) Sözcüsü Cemil Ebubekir tarafından yapılan basın açıklamasında; hükümet yanlısı grupların, halkın siyasi reform talebiyle 18 Şubat'ta düzenlediği barışçıl gösterilere saldırmasının kışkırtıcı ve kabul edilemez olduğunu; saldırganların yargılanmasını ve cezalandırılmasını istediklerini söylemiştir.¹² Göstericilere yönelik saldırı sadece 18 Şubat'taki saldırıyla sınırlı kalmamıştır. Daha sonraki dönemlerde de yapılan gösterileri sona erdirmek, göstericilere zarar vermek amaçlı gösteri ya da saldırılar düzenlenmiştir. Örneğin Selhub'da "reform ve yolsuzluk" konferansına katılanlara yönelik saldırılar bu türden saldırılardandır. Konferansa katılanlara yönelik yapılan saldırılar sonucunda, en az 35 kişinin yaralandığı, 27 aracın hasar gördüğü iddia edilmiştir. Ulusal Reform Cephesi Başkanı Ahmed Obeydat, saldırıyı yapanların aşiret mensupları olduğunu ve bunların arkasında devlet güçlerinin bulunduğunu açıklayarak saldırıları kınamıştır.¹³

Krala destek verenler, sadece hükümet aleyhtarlarına karşı saldırıda bulunmamış; zaman zaman Kral lehinde gösteriler de yapmıştır. Kral Abdullah'a destek için, internetteki sosyal paylaşım sitelerinden yapılan çağrıya kulak vererek 11 Mart'ta aralarında 20 milletvekili ve 3 bin kadar çocuğun da bulunduğu destekçiler gösteri düzenlemiştir. Yapılan gösteri yürüyüşünde, "ruhumuz, kanımız sana feda olsun Kral Abdullah" yazan pankartlar taşınmıştır.¹⁴ Kral Abdullah, 30 Ocak'ta doğmasına rağmen, Şubat ayı boyunca Krala sevgi gösterileri devam etmiş, birçok ilde Kral için doğum günü partileri düzenlenmiştir.

Hükümet aleyhtarı gösteriler, sonraki aylarda da devam etmiştir. Gösterilerde genelde ortak bir dil kullanılmış ve benzer talepler dile getirilmiştir. Şubat ayı sonuna doğru yapılan gösterilere, Ulusal Reform Cephesi, sol partiler, milliyetçi kanat, dini gruplar ve gençlik grupları da katılmıştır. İHC Sözcüsü Cemil Ebubekir, yaptığı açıklamada, 25 Şubat'ta ülke çapında düzenlenen gösteriye, 20 gençlik grubunun, dini ve milli grupların ve sol partilerin "gerçek değişime evet" sloganıyla katıldığını söylemiştir.¹⁵ Ulusal Reform Cephesi tarafından, el-Nahil meydanında düzenlenen gösteride; iç politik ve ekonomik içerikli çağrılar dışında, *Wadi Arab Agreement* olarak adlandırılan Ürdün ve İsrail arasındaki anlaşmanın iptal edilmesi istenmiştir.¹⁶ Ayrıca, 12-15 Mayıs tarihlerinde Filistin işgalinin 63. yıldönümü nedeniyle de Karameh'te protesto eylemleri düzenlenmiştir. 150'den fazla STK ve siyasi partinin katıldığı gösteride 5 binden fazla kişi toplanarak Filistin'e dönmek istediklerini belirtmiştir.¹⁷ Hükümeti eleştiren gösterilerin en şiddetlisi

28 Mart'ta yapılmış, gösteri sırasında bir kişi öldürülmüştür. Başlangıcından Mart sonuna kadar olan gösterilerde, yaralananların sayısının 120'yi aştığı ve bunun ilave sorunlara yol açtığı ifade edilmiştir. Öyle ki yerel uzmanlar bu protestolardan hareketle Ürdün'ün sosyal dokusunun bozulmaya başladığı yorumunu yapmıştır.¹⁸

Polis Şefi Tümgeneral Mecali, 14 Mart'ta 2012'de yaptığı basın açıklamasında, 2011 yılı gösterilerinde toplam 4361 eylemin gerçekleştiğini ve bundan sonra şiddet içerikli eylem beklemediklerini ifade etmiştir.¹⁹ Gerçekten de daha sonra yapılan gösteriler şiddet içermemiştir. Ancak, gösterilerde azalma değil, artma olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan bir gösteride de bizzat Krala saldırı düzenlenmiştir. Kral Abdullah, 13 Haziran'da güneydeki Tafiye şehrini ziyaretinde, bir grup gencin taşlı ve boş şişeli saldırısına uğramıştır. Yapılan resmi açıklamada; Krala yapılan saldırı yalanlanmış, saldırı sonucunda kimsenin yaralanmadığı dile getirilmiştir.²⁰ Farklı siyasi kesimlerin katılımıyla gerçekleşen hükümet karşıtı gösteriler Ekim ayında artarak devam etmiştir. 7 Ekim'de binlerce reformist ile muhalefet partili yaptıkları gösteride Kralın reform sürecinin "yavaş" ve "sahte" olduğunu iddia etmişlerdir.²¹ 2 ve 17 Aralık'ta yapılan gösterilerde muhalefet, Kralın kamudaki yolsuzlukları önlemeye yönelik tutumunu "yetersiz" olarak nitelendirmiştir. Göstericiler, Kral ve eşine yakınlığıyla tanınan bir önceki Amman Belediye Başkanı'nın yolsuzluk suçlaması nedeniyle yakalanıp salıverilmesini, yolsuzluk ve kayırmacılıkla mücadelede hükümetin ciddiyetsizliğinin bir delili olarak değerlendirmiştir.²²

Ürdün'de 2011 yılı siyasi gelişmeleri içinde Arap Baharı eylemlerinden başka, eylemlerin aktörlerinin de incelenmesinde yarar vardır. Bu aktörlerin en önemlileri ve en etkilileri Ulusal Reform Cephesi (URC) ile Müslüman Kardeşler (MK) Hareketi'nin siyasi kanadını temsil eden İHC'dir. Ulusal Reform Cephesi, Arap Baharı eylemcileri tarafından oluşturulmuş bir şemsiye oluşumdur. URC bünyesinde, ülkenin siyasi yelpazesinin her kesiminden katılımcılar yer almıştır. Zeki Beni Erşeyd, 2010 parlamento seçimlerinden beri başlatılan bir girişim olan Ulusal Reform Cephesi'nin reform süreci için bağımsız bir reform komisyonu oluşturduğunu dile getirmiştir. Beni Erşeyd yaptığı açıklamada, Ulusal Reform Cephesi girişimlerinin hükümet tarafından engellenmeye çalışıldığını, kendilerinin bireysel hareket etmediğini, hareketlerinin ve reform taleplerinin sokakların sesi olduğunu söylemiştir.²³ URC Başkanı Ahmed Obeydat da yaptığı açıklamada, anayasal reformları, halkın seçimlere katılımını ve adil temsiliyi sağlayan bir modern seçim kanununun yapılmasını önemsediklerini belirtmiştir.²⁴

Arap Baharı'nın en önemli aktörlerinden bir diğeri de MK Hareketi'dir. Ülkedeki en eski muhalefet hareketi olan, en çok taraftarı bulunan, ülkenin iç ve dış politikasında en etkili olan MK şiddet içeren eylemlerden uzak durmaktadır. MK, politik yaşama İHC aracılığıyla etki etmeye çalışmaktadır. İHC, devletin halka güven vermediğini, halkın kurumlarda temsil edilmediğini ve halkın çıkarlarının gözetilmediğini savunmuştur.²⁵ İHC Genel

Sekreteri Hamza Mansur, nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kentler aleyhine, seyrek nüfuslu kırsal bölgelere avantaj sağlayan seçim sistemini eleştirmiş; rejimin, genellikle hükümet politikalarını destekleyen kabile adaylarını, liberal ve İslamcı muhalif siyasetçiler aleyhine kayırdığını dile getirmiştir.²⁶ Ürdün'de Arap Baharı ile ilgili yaşananlar kapsamında, diğer muhalif gruplar, MK Hareketi'ni de eleştirmiştir. Sol muhalefet lideri Nahit Hattar, MK Hareketi'nin, muhalefet eylemlerine katılmalarını istediklerini ama hareketin liderliğini yapmalarını istemediklerini dile getirmiştir.²⁷

Ürdün Arap Baharı ile birlikte ele alınması gereken bir diğer aktör olan Kral Abdullah, Ürdün siyasal sisteminin en önemli aktörüdür. Ürdün Haşimi Krallığında en önemli yetki ve politik güce sahip olan Kral Parlatmentonun Üst Meclisi olan Senato'nun 60 senatörünü atama yetkisine sahiptir.²⁸ Teâmüle göre, Başbakan ve Bakanlar, meclis dışından atandığından dolayı bu siyasal yapıda Kralın tutumu son derece önemli hale gelmektedir. Reformların ana aktörü de Kral Abdullah'dır. Kral yaptığı tüm açıklamalarda, reform yanlısı olduğunu ve hükümete de reformu salık verdiğini dile getirmiştir.

Siyasi reformlarla ilgili olarak; içeride sert bir direnişin olduğunu, bu nedenle, Ürdün'de reform sürecinin "iki adım ileri, bir adım geri" şeklinde ilerlediğini ifade eden Kral, anayasanın 131. maddesinden 42'sinde düzenlemeye gidildiğini açıklamıştır. Anayasa Mahkemesi ve bağımsız seçim kurulunun oluşturulduğunu; hükümetin geçici yasalar çıkarma yetkisine sınırlamalar getirildiğini, 2012'de siyasi partiler yasa tasarısının meclise sunulacağını, şeffaf, özgür ve adil, seçimlerin önünün açılacağını belirtmiştir.²⁹ Kral, Mart 2011'de Ürdün muhalefetinden 52 üyenin temsil edildiği, Ulusal Diyalog Komitesi'ni kurmuş ve bu komiteye seçim kanunu ile siyasi partiler kanunu tasarısını hazırlama görevi vermiştir. Kral, aynı zamanda anayasayı revize etmek amacıyla, Krallık Komitesi'ni de kurmuş ve politik reformların gerçekleştirilmesi için gerekli düzenlemeleri yapma görevi vermiştir.³⁰

Ordu Günü ve Taç Giyme Günü vesilesiyle reform vizyonunu açıklayan Kral, Arap Baharı'nın idealleri olan özgürlük, insan onuru ve adalet anlayışının kendileri için de çok değerli olduğunu dile getirmiştir. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için de ulusal komitenin oluşturulduğunu, ulusal uzlaşma için çalışacaklarını, kayırmacılık ve yolsuzluğun bütün şekilleriyle mücadele edeceklerini, ekonomik ve politik reformların gerçekleştirilmesini istediklerini söylemiştir.³¹

2011 Ürdün siyasal yaşamının en önemli gelişmelerinden biri, devletin tepe yönetiminde yapılan görev değişimleridir. Ülkede 2011'de 3 defa başbakan ve hükümet değişimi yapılmıştır. Arap Baharı başlamadan önce Ürdün'de iktidarda bulunan Samir el-Rifai Hükümeti, eylemlerin başlaması üzerine getirilen eleştiriler sonucunda 1 Şubat 2011'de istifa etmiştir. Bunun üzerine Kral Abdullah, eski askeri danışmanı olan Maruf el-Bahit'i yeni hükümeti kurmakla görevlendirmiş ve Bahit Hükümeti, 9 Şubat'ta yemin ederek görevine başlamıştır. El-Bahit'in kurduğu 27 kişilik hükümette Müslüman Kardeşler eski üyesi, sol eğilimli bir sendikacı ve bir kadın hakları savunucusu

gibi muhalifler de yer almıştır. El-Bahit, iktidara geldikten sonra, özgürlükleri genişletmeye yönelik sözler vermişse de bu sözler, Arap Baharı protestolarını engelleyememiştir.³²

Önceki Başbakanlık döneminde yolsuzluk suçlamasıyla karşı karşıya kalan Başbakan Bahit'e, ikinci başbakanlık döneminde reformları engellemek suçlaması da yapılmıştır. Bu gelişme üzerine, 17 Ekim'de Başbakan Bahit'in istifası kabul edilmiştir. Kral Abdullah, el-Bahit'in yerine, aynı tarihte reform sürecinin daha iyi yürütülmesi amacıyla Avn Şevket el-Hasavne'yi başbakan olarak atamıştır. Uluslararası Adalet Divanı'nda hâkimlik yapan el-Hasavne, 1994'te İsrail ile imzalanan barış anlaşmasında Ürdün heyetine danışmanlık hizmeti vermiştir.³³ Hasavne Hükümeti, 24 Ekim 2011 günü kurulmuştur. El Hasavne, 2011'in ilk on ayında başa getirilen üçüncü başbakan olmuş, 6 ay başbakanlık yaptıktan sonra Nisan 2012'de istifa etmiştir.

Dış Politika

Ürdün'ün dış ilişkilerinin 2011 yılında hareketli olduğu görülmektedir. Bizzat Kral tarafından birçok ülkeye ziyaretler yapılmış, pek çok ülkeyle karşılıklı ziyaretler aracılığıyla ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış ve çeşitli işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır.

Batılı Ülkeler ile İlişkiler

Ürdün'ün siyasi ve ekonomik ilişkilerinin önemli bir boyutunu Batılı ülkelerle ilişkiler oluşturmaktadır. Batılı aktörlerden ekonomik, politik ve sosyal konularda destek alan Ürdün'ün Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkelerle ilişkileri çok önemlidir. Batılı politikacılar bölgede çıkarlarının sürdürülmesi bakımından “hayati önemde” bir ülke olarak değerlendirdikleri Ürdün'e destek vermeleri gerektiğini düşünmektedirler.³⁴ ABD, Ürdün'ün en önemli ekonomik ve politik destekçisi konumundadır. İki ülke arasındaki yakın ilişkiler, ekonomik yardımlar, Ortadoğu Barış Süreci, İsrail-Filistin ilişkileri ve politik diğer konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu ilişkiler karşılıklı diplomatik ziyaretler ve imzalanan anlaşmalarla güçlendirilmektedir.

Mayıs ayında ABD'yi ziyaret eden Kral siyasi, ekonomik ve kültürel çevreler ve azınlık lobileriyle görüşmeler yapmıştır. Yapılan görüşmelerde, 100'ü aşkın şirketin CEO'su Ürdün'e davet edilmiştir. Ayrıca, 21 Mayıs'ta, ABD-Ürdün İş Forumu yapılmıştır. ABD ile söz konusu ziyaretler sonucunda sanayi, turizm, eğitim, enerji, sağlık, lojistik alanlarında yaklaşık 12 ortaklık anlaşması imzalanmış ve ABD'den 1 milyar dolar hibe alınmıştır.³⁵ Benzer şekilde, Ürdün Planlama ve Uluslararası İşbirliği Bakanlığı'nın açıklamasına göre, ABD Ürdün'ün sağlık ve eğitim sektörünü desteklemek amacıyla 2011'de 359,3 milyon dolar yardım yapmayı taahhüt etmiştir. Anılan meblağın 184 milyon dolarının bütçe kaynaklı projelerde kullanılması kararlaştırılmıştır.³⁶

Kral Abdullah, BM 66. Genel Kurul toplantıları nedeniyle ABD'yi zi-

yaretinde, 21-23 Ekim'de Ölü Deniz'de yapılacak olan "Dünya Ekonomik Forumu"na katılması için birçok ülkenin devlet ve hükümet başkanları ile özel sektör CEO'larını ülkesine davet etmiştir. Ölü Deniz'deki Dünya Ekonomik Forumu'nda Prens Sümeyye Teknoloji Üniversitesi ile bazı Batılı şirketler arasında 2 milyar dolarlık elektrik enerjisi üretimini konu alan bir anlaşma da imzalanmıştır.³⁷

Ürdün'ün Batı ile ilişkilerinin önemli bir ayağını oluşturan AB ile ilişkiler temelinde AB'nin güçlü ülkeleriyle sürdürülmüştür. İlişkilerde nükleer enerji, ekonomik yardımlar, ticari ilişkiler ve politik destek konuları ön plana çıkmaktadır. Temmuz ayında Fransa'ya giden Kral, Fransız yetkililerle yaptığı görüşmeler sonucunda nükleer enerji alanında işbirliği anlaşması imzalamıştır. Fransız yetkililer, 2011-2013 döneminde Ürdün KOBİ'lerine verilmek üzere 600 milyon Avro destek sağlamayı taahhüt etmiştir.³⁸ Kral Kasım ayında da Londra'yı ziyaret etmiştir. Başbakan Cameron ve Kraliçe Elizabeth ile görüşen Kral, Arap Baharı'nın bölgede çok önemli bir role sahip olduğunu dile getirmiş ve Britanya'nın Ürdün'e desteğini istemiştir. Kral Abdullah, ayrıca iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemine değinerek turizm ve benzeri alanlarda işbirliğini geliştirmek arzusunda olduklarını da dile getirmiştir.³⁹ Öte yandan, Hollanda'nın Amman Büyükelçisi Heleen Saaf Van Der Beek, Hollanda Hükümeti tarafından küçük ve orta büyüklükteki projeler için Ürdünlü girişimcilere 4,750 milyon Avro tutarında bir bağış sağlandığını duyurmuştur. Büyükelçi, bu bağışların, sadece özel sektör girişimcilerine değil aynı zamanda yerel yönetimlere de verilebileceğini de belirtmiştir.⁴⁰ Ayrıca, AB ile Ürdün Planlama ve Uluslararası İşbirliği Bakanlığı arasında imzalanan bir anlaşmayla AB'nin, Ürdün'e, 2011-2014 yılları için 103 milyon Avro hibe vermesi kararlaştırılmıştır. Hibenin 25 milyonunun su, yerel kalkınma, demokrasi ve yönetim konularında, 78 milyonun ise genel bütçe içinde yenilenebilir enerji, eğitim, sağlık ve kamu bütçesi için kullanılacağı duyurulmuştur.⁴¹

Bölge Ülkeleri ile İlişkiler

2011 yılı siyasi gelişmeleri içinde bölge ülkeleriyle ilişkiler de önemli bir yer işgal etmiştir. Ürdün, bölge ülkeleri içinde Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, İsrail, Mısır, Türkiye, Filistin Yönetimi ve Irak ile ekonomik, politik ve sosyal içerikli ilişkilere sahiptir. Anılan ülkelerle ilişkilerde ekonomik boyut ön plana çıkmaktadır. Bu bakımdan, Ürdün'e sağlanan desteğin temelini karşılıklı diplomatik ilişkiler oluşturmaktadır.

Dostane ilişkilere sahip olduğu Ürdün'e en cömert davranan bölge ülkesi olan Suudi Arabistan, Ürdün'e Arap Baharı nedeniyle rejim istikrarının sağlanması amaçlı ekonomik ve politik destek sağlamıştır. Bu destekler karşılıklı ziyaretlerle somutlaştırılmıştır. Suudi Dışişleri Bakanı el-Faysal ile Ürdün Kralı Abdullah 11 Mayıs'ta Amman'da bir görüşme yapmış ve iki ülke arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi konusunda görüş alışverişinde bulunmuştur.⁴²

Ürdün Kralı, 3 Temmuz'da Suudi Arabistan'ı ziyaret ederek ülkesine Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyeliğine verdiği destek için Suud yönetimine teşekkür etmiş ve 2011 yılı başında aldığı 400 milyon dolarlık başışa ek olarak bir milyar dolarlık bir destek daha almıştır.

Ürdün'ün bölge ülkeleri içindeki ilişkileri bakımından tartışmalı bir yere sahip olan İsrail de önemli bir konumdadır. Filistin kökenli Ürdünlüler, İsrail ile Ürdün arasındaki yakın ilişkiyi eleştirmektedir. Müslüman Kardeşler başta olmak üzere, muhalefet de aynı şekilde Ürdün yönetimini eleştirmektedir. Ürdün-İsrail yakın ilişkisi, Arap Baharı sonrası değişen bölgesel dinamikler sonucunda bazı kesimlerden daha çok tepki çekmeye başlamıştır. Ürdünlülerin Facebook üzerinden örgütlenerek İsrail Büyükelçisinin çekilmesini isteyen çok geniş katımlı bir protesto gösterisi yapma hazırlığı İsraili yetkilileri endişelendirmiştir. Bölgede İsrail Büyükelçisinin bulunduğu tek ülkenin Ürdün olması, halk tarafından eleştirilmiştir.⁴³ Ancak bu eleştiriler, İsrail Büyükelçisinin ülkeden ayrılması sonucunu doğurmamıştır.

Arap Baharının etkisiyle İsrail'e yönelik eleştirilerinin dozunu artıran bir politika izleyen Ürdün Yönetimi, Filistin yönetimi ile ilişkilerinde de bir yakınlaşma çabası içine girmiştir. Ancak bunun, konjonktürel bir tutumu yansıttığı söylenebilir. İsrail Cumhurbaşkanı Peres'in Ürdün ziyaretinde de aynı tutumun bir örneği yaşanmıştır. Kral İsrail yönetimini, Filistin'in kurulmak istendiği yerler olan Doğu Kudüs'te ve aynı zamanda Batı Şeria'da yeni yerleşim yerleri açmaya devam etmesi nedeniyle suçlamış ve İsrail'in tutumunu barış çabaları için "ciddi bir engel" olarak nitelemiştir.⁴⁴ Ayrıca barış için, Filistin Devleti'nin kurulmasının ve İsrail'in tanınmasının şart olduğunu, barış görüşmeleri için kapıları kapatan liderlerin, geleceği göremeyen liderler olduğunu da vurgulamıştır.⁴⁵

Suriye-Ürdün ilişkileri, Arap Baharı nedeniyle yaşanan hareketlilik dolaısıyla artan bir öneme sahip olmuştur. Ürdün, yakın komşuluk ve ticari ilişkileri nedeniyle Suriye'de yaşananlardan olumsuz etkilenmiştir. Suriye-Ürdün ilişkilerinde Suriye'ye yönelik uluslararası ambargo kararının yansımaları ile mülteciler sorunu önem taşımıştır. Ürdün yönetimi ekonomik gerekçelerle Suriye'ye yönelik ambargo kararının uygulamasına katılmak istememiştir. Ürdün Dışişleri Bakanı Cude, Ürdün ekonomisinin Suriye'ye uygulanan yaptırımlardan dolayı zarar göreceğini iddia ederek Arap Birliği'nin Suriye'ye yönelik ambargo kararından istisna tutulmalarını istemiştir. Bakan Cude, Ürdün'ün Suriye'de geniş çaplı ekonomik çıkarları olduğunu, Ürdünlü binlerce öğrencinin Suriye'de eğitim gördüğünü, ortak sınır ve su kaynakları gibi meselelerin iki ülke arasındaki işbirliğini zorunlu kıldığını dile getirmiştir.⁴⁶ Benzer şekilde, Ulaştırma Bakanlığı Sözcüsü Muhammed Kayed tarafından yapılan basın açıklamasında Ürdün'ün ticaret ve havacılık sektörünün ambargo kararından muaf tutulması isteği dile getirilmiştir.⁴⁷

Suriye ile ilişkilerin ikinci boyutunu ise mülteci sorunu oluşturmuştur. Esad yönetimine bağlı askerlerin göstericilere karşı şiddetli baskı kurması sonucunda çok sayıda Suriyeli Ürdün'e kaçmıştır. Ürdün'deki yardım kuruluşları tarafından yapılan açıklamada Suriye olaylarının başladığı 14 Mart'tan 15 Aralık'a kadar Ürdün'e iltica eden aile sayısının binin üzerinde olduğu belirtilmiştir.⁴⁸ Ayrıca, Baas Ordusu'ndan firar eden 100 asker ve polise de sığınma hakkı vermiştir.⁴⁹ Suriye'de yaşanan olayların Ürdün'ün stratejik önemini arttırdığı ileri sürülmüştür. Suriye yönetimine karşı oluşturulan ve Ürdün tarafından resmen tanınmayan Suriye Ulusal Konseyi Başkanı Burhan Galayun da yaptığı açıklamada Suriye'de devam eden şiddetin durdurulmasında Ürdün'ün kritik bir rol oynadığını ifade etmiştir.⁵⁰ Ürdün ile Suriye arasındaki diplomatik ilişkiler de çeşitli düzeylerde sürdürülmüştür. Başbakan Bahit, 11 Mayıs'ta Suriyeli mevkidaşı ile yaptığı telefon görüşmesinde Suriye'nin istikrar kazanmasını istediğini söylemiş,⁵¹ ancak Kral Abdullah Suriye Cumhurbaşkanı Esad'ın iktidardan çekilmesini istemiştir. Kral Abdullah'ın bu çağrısı, Arap Baharı boyunca bir Arap liderin, diğer bir Arap lidere ilk kez görevi bırakma çağrısı olmuştur.⁵²

Ürdün'ün yakın ilişki içinde olduğu bir diğer önemli bölge ülkesi olan Mısır ile ilişkilerde öne çıkan konu doğalgaz konusudur. Ürdün, Mısır'dan dünya fiyatlarının %60'ı altında yılda 900 milyon dolarlık, doğalgaz ithal etmektedir. Mısır'dan Ürdün'e gelen doğalgaz boru hattı Arap isyanları sonrasında defalarca (yıl sonuna kadar 10 kez) kundaklanınca Ürdün, farklı kaynak arayışına girmiştir. Bu amaçla Irak ve Katarla görüşmeler başlatılmış ve *Navigant Consulting, Trowers and Hamllins, Mapstone, Tractable Engineering* gibi firmalarla Akabe'de gaz istasyonu yapımı için girişimde bulunulmuştur.⁵³

Ürdün'ün bölge ülkeleri içindeki ilişkisinin önemli bir diğer boyutunu Filistinlilerle ilişkisi oluşturmaktadır. Filistin meselesi, Ürdün için hem iç hem de dış siyasi bağlantıları olan bir konudur. Ürdün Başbakan'ı **Şevket el-Hasavne** yaptığı açıklamada, Filistin meselesi ile alakalı olarak 1999 yılında Hamas lideri Halit Meşal'ın Ürdün'den çıkarılmasını "hukuka aykırı bir şekilde yapılan politik hata" olarak nitelendirmiştir. Başbakan, Hamas'ın Amman ofisinin kapatılmasının ve üst düzey yöneticilerine yasak getirilmesinin yanlış olduğunu da dile getirmiştir.⁵⁴ Kral Abdullah, Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas ile 8 Aralık'ta bir araya gelerek, barış süreci ve iki ülke ortak çıkarlarını ilgilendiren bazı bölgesel konuları ele almıştır. Kral Abdullah, görüşmede Filistinlilerin 1967 anlaşmasına göre özgürlüklerinin sağlanması ve bağımsız bir devlet kurma meşru haklarının olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵

Türkiye ile İlişkiler

Türkiye ile Ürdün arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması (STA) 1 Mart 2011 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşmaya göre, hassas ürünler listesi dışındaki Ürdün menşeli sanayi ürünleri, bu tarihten itibaren Türkiye'ye gümrüksüz olarak giriş yapmaktadır. Ayrıca hassas ürünler listesi dışındaki

Türk ürünleri de Ürdün'e aşamalı olarak gümrük vergisi alınmadan girecektir.⁵⁶ İmzalanan ortaklık anlaşmaları ile iki ülke arasındaki ticaret hacminin ürün çeşitliliği sağlanarak 2 yıl içinde 1 milyar dolar seviyesine çıkarılması hedeflenmiştir. Taraflar arasında, ekonomik, teknik ve sanayi işbirliğinin artırılması ve güçlendirilmesi, mal ticaretindeki kısıtlamaların kaldırılması, uygun rekabet koşullarının yaratılması, karşılıklı yatırımların teşvik edilmesi ve tarafların üçüncü ülke piyasalarındaki ticaret ve işbirliğinin geliştirilmesi, başlıca hedefler arasındadır. İki ülke arasında ulaşım ve enerji alanlarında işbirliğinin artırılmasına yönelik çalışmalar da devam etmektedir.⁵⁷

Türkiye ile Ürdün arasındaki ilişkiler, stratejik ortaklık çerçevesinde ilerlemektedir. İmzalanan 40'ın üzerindeki anlaşma ve mutabakat muhtırasıyla iki ülke ilişkilerinin altyapısı oluşturulmuştur. İki ülkenin bölge sorunlarına bakışları da paraleldir. Türk yatırımcıların Ürdün'deki yatırımları, toplamda 200 milyon doları bulmakta olup, Türk firmaları 2000 yılından bu yana Ürdün'de 2,4 milyar doların üzerinde müteahhitlik hizmetleri üstlenmiştir.⁵⁸

Ülkeler arası ilişkiler sadece resmi düzeyde değil, aynı zamanda sivil toplum örgütleri, iş dünyası düzeyinde de gelişmektedir. Örneğin, Amman'da İslam Ticaret ve Sanayi Odaları Genel Kurulu ve Yönetim Kurulları toplanmış ve 21 Mayıs'ta gerçekleştirilen "İslam Ülkelerinde Yatırım Fırsatları" konulu konferansta TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu da bir konuşma yapmıştır.

2011 yılında Ürdün Başbakanlarının Türkiye'yi ziyaretleri sırasında çeşitli işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Başbakan Erdoğan'ın, daveti üzerine Türkiye'ye bir çalışma ziyareti kapsamında gelen dönemin Ürdün Başbakanı Maruf el-Bahit ile ortak basın toplantısı düzenleyen Başbakan Erdoğan, Türkiye'nin konut yapımıyla ilgili deneyimlerini Ürdün'de de değerlendirmek istediklerini söylemiştir.⁵⁹ Ayrıca Ürdün Başbakanı, 23-24 Temmuz 2011 tarihlerinde de Türkiye'yi ziyaret etmiş, iki ülke şehircilikten sorumlu bakanları arasında toplu konut alanında işbirliği antlaşması imzalanmıştır. Ayrıca, taraflar Amman'da "Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği" ve "STA Ortaklık Konsey"lerini toplama konusunda da mutabık kalmıştır.⁶⁰ Ürdün Başbakanı Şevket el-Hasavne de 17-18 Aralık tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Başbakan Erdoğan ile görüşmüştür. Ancak, ziyaretin içeriğine dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Filistin Sorunu

Ortadoğu Barış Süreci Ürdün'ün düzenli olarak rol üstlenmek durumunda kaldığı girift bir siyasi konudur. Arap Baharı sonrasında Mısır'ın Ortadoğu Barış Süreci'ndeki lider rolünü devam ettirememesi ile İsrail ile 2008 sonrası yaşadığı sorunlar sonucunda Türkiye'nin de sürecin dışına itilmesi Ürdün'ü ön plana çıkarmıştır. Ürdün, içte yaşadığı sorunlara rağmen süreçteki rolünü sürdürmeye devam etmiştir. Ürdün Dışişleri Bakanı Cude, 21 Kasım'da Kralın Ramallah'a yaptığı ziyarette Filistin Devleti'nin kurulmasının Ürdün'ün çıkarına olduğunu dile getirmiştir. Ülkesinin, Ortadoğu Dörtlüsü olarak anılan ABD, BM, AB ve Rusya'nın, barış görüşmelerindeki çıkmazın sona erdirilmesine yönelik çabalarına destek verdiğini anlatan Bakan Cude, "Biz doğrudan

görüşmelerin yeniden başlatılmasını destekliyoruz. Çünkü burada amaç, bağımsız Filistin devletinin kurulmasını teminat altına almaktır” demiştir.⁶¹

İsrail Devlet Başkanı Peres, 28 Kasım’da Ürdün’ü ziyaret etmiştir. Yapılan ziyaretin Ortadoğu Barış Süreci ile ilgili olduğu ve planlanmamış bir ziyaret olduğu ifade edilmiştir. Kral Abdullah, 12 Eylül’de yaptığı açıklamada Arap isyanının İsrail’i zor duruma düşürdüğünü ve Ürdün’ün asla “alternatif bir Filistin” olmayacağını dile getirmiştir. Kral, Ürdün ve Filistin’in geleceğinin İsrail’den daha güçlü olduğunu, Filistin Devleti için “Ürdün seçeneğinin politik bir fantezi” olduğunu vurgulamıştır.⁶² Kral Abdullah söz konusu çıkışıyla İsrail aşırı sağcılarının Filistin Devleti’nin Ürdün’de kurulması planına karşılık vermiş olmaktadır.

Ekonomik Durum

2011 yılında Ürdün’ün en önemli gündem maddelerinden biri de ekonomik sorunlar olmuştur. Siyasi yapısı gibi ekonomik yapısı da kırılgan olan Ürdün’de yönetimin en temel ekonomik amacı istikrarın sağlanmasıdır. Ürdün ekonomisinin başlıca yapısal sorunları su, petrol ve diğer doğal kaynakların yetersizliği, dışa bağımlılık, yoksulluk, işsizlik ve yüksek enflasyondur. Kamu sektörü hala özel sektöre dayalı büyüme hedefine rağmen, GSYİH içinde en büyük paya sahip sektördür.⁶³ Ürdün ekonomisi 2011 yılında 2 milyar dolar açık vermiştir. Ocak ayında enflasyon, %1,5’tan %6,1’e yükselmiştir. İşsizlik oranı, %12 ile %25 arasında değişmektedir.⁶⁴ Ülkede 2011 yılı reel büyüme oranı %2,4, GSMH 29,3 milyar dolar, kişi başına düşen milli gelir ise 4.692 dolardır. Kamu borçlanması ise %64,4 ile yasal sınır olan %60’ı aşmış durumdadır.⁶⁵

Finans Bakanı Muhammed Ebu Hamur, 9 Ekim’de yaptığı açıklamada ekonomik göstergelerin düşmesi ve Arap isyanları nedeniyle “2011’in en zor mali yıl” olduğunu, yıl içinde bir milyar dolar kadar yardım aldıklarını, enerjinin ekonominin en büyük mücadele alanını oluşturduğunu, borçlanmanın yıl sonunda GSMH oranının % 65’ine ulaşmasını beklediklerini dile getirmiştir. Bakan, 2011’in ilk 11 ayında Ürdünlü gurbetçilerin gönderdiği dövizin %4,8 azaldığını, turizm gelirlerinin de %16 düştüğünü, buna karşılık yılın ilk yarısındaki ekonomik büyümenin %2,3 olduğunu, bu oranın ise istihdam oluşturmak için yetersiz olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶ Ülkede temel sorunlardan olan enflasyon petrol, döviz fiyatları ve diğer malların fiyat yükselişinden olumsuz etkilenmiştir.⁶⁷

Arap Baharı, Ürdün’ü ticaret yolları bakımından zor durumda bırakmıştır. Ürdün, Suriye’de yaşanan kaos ortamı nedeniyle Avrupa’ya göndereceği malların transit geçişinde sorunlar yaşamaktadır. Bu sorunlar, Ürdün’ün ekonomik kayba uğramasına neden olmaktadır.

Ürdün ekonomisini ayakta tutan önemli sacayaklarından biri dış yardımlardır. Ürdün dost ülkelerden düzenli denilebilecek şekilde ekonomik yardım almaktadır. Bu yardımların bir kısmı düşük faizli krediler, bir kısmı ise hibe şeklindedir. 2008 yılında imzalanan bir mutabakat zaptı ile ABD Parlamentosu ve Senatosu 2012 yılı için Ürdün’e 660 milyon dolar yardım yapılımasını

onaylamıştır. 660 milyon dolarlık yardımın 300 milyon dolarlık kısmı, askeri konulara ayrılmıştır.⁶⁸

Ürdün, ekonomik ilişkilerini Körfez İşbirliği Konseyi'ne (KİK'e) üye olmak suretiyle de güçlendirmeye çalışmaktadır. Bu amaçla Konsey'e üyelik başvurusu yapmış ve üye ülkelere destek çağrısı yapmıştır. Ürdün'e daha fazla ekonomik destek verme arayışında olan KİK, Ürdün'le güvenlik ortaklığı sağlanması amacıyla iyi eğitilmiş askeri ve istihbarat hizmetlerinin entegrasyonu eksenli ilişkileri geliştirme kararı almıştır. Suudi Arabistan, bu stratejinin bir uzantısı olarak Ürdün'e 2011'de 1 milyar dolar yardım yapmayı garanti etmiştir.⁶⁹ Körfez dışındaki Arap krallıklarıyla yakın işbirliği yapmayı isteyen Körfez ülkeleri, 2011 yılı için Fas ve Ürdün'e beş milyar dolar yardım yapmayı kararlaştırmıştır. Söz konusu yardım, kalkınma projelerinde kullanılmak üzere tahsis edilmiştir.⁷⁰ Söz konusu yardımlar, Ürdün'ün KİK üyeliği başvurusu sonrasında gerçekleşen yardımlardır ve iki ülke arasında eşit paylaştırılmıştır.

Dış yardıma ve işçi dövizlerine dayalı ekonomisi olan Ürdün, hizmet sektöründen elde ettiği kaynaklarla enerjiden kaynaklanan ekonomik açıklarını kapatmaya çalışmaktadır. Bu nedenle, nükleer enerji konusunda çalışmalarına ve diğer ülkelerle olan ticari ilişkilerinin geliştirilmesine çalışmaktadır. Ancak ülke ekonomisi söz konusu sorunları aşabilecek kaynaklara ulaşabilmiş değildir.

Sonuç

2011 yılı, Ürdün için siyasi ve ekonomik bakımdan adeta bıçak sırtında geçmiştir. Ortadoğu Bölgesi'ni kasıp kavuran Arap Baharı Ürdün'de de etkisini göstermiştir. Ancak Ürdün'ün yaşadığı Arap Baharı süreci, diğer ülkelerden daha ılımlı gelişmiştir. Arap Baharı nedeniyle siyasi yelpazenin sağından soluna kadar, hemen her siyasi hareket temelde ekonomik ve demokratik reform taleplerini dile getirmiştir. Söz konusu reform talepleri, farklı grupların birlikte hareket etmesi suretiyle ortaya konmuştur. Müslüman Kardeşler Hareketi öncülüğünde düzenlenen gösteriler yıl boyu devam etmiştir. Amman yönetimi, reform taleplerini karşılamak üzere yasal ve anayasal düzenlemeler yapmış, bu amaçla komite ve komisyonlar kurmuştur. Ancak reformların gerçekleştirilmesine yönelik ciddi bir direniş nedeniyle reformlar muhaliflerin beklediği yönde, derinlikte ve hızda ilerlememektedir.

Ürdün, Arap Baharı eylemleri nedeniyle Esad rejiminin ülkesinde izlediği politikalar sonucu zor durumda kalmıştır. Suriye'de yaşanan olaylar nedeniyle, iltica başvuruları ve ekonomik zorluklar, ekonomik ve sosyal sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Söz konusu etkilerin 2012 yılında da devam etmesi beklenmektedir. Ülkenin ekonomik dışa bağımlılığı, 2011 yılında daha da artmıştır. Ülkede ekonomik, sosyal ve politik sorunların çözülmesi, çetin bir mücadeleyi gerektirmekte olup bu mücadelenin 2012 yılında da sürdürülmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kronoloji

- **Ocak:** Ürdün'de rejimi protesto eylemleri başladı.
- **19 Ocak:** Amman'da yapılan gösteriye 5.000 kişi katıldı. Göstericiler hayat pahalılığı ve yolsuzlukları eleştirdi. 26 ve 28 Ocak'taki protestolar da, Muhalifler, fiyatların artmasına, enflasyona ve işsizliğe yönelik kızgınlıklarını dile getirdi. Binlerce kişi gerçek reform yapılması talebini dile getirdi.
- **1 Şubat:** Samir Rifai Hükümeti, istifasını verdi ve Ürdün Kralı Abdullah, hükümeti feshetti.
- **9 Şubat:** Kral Abdullah'ın eski askeri danışmanı Maruf el-Bahit'in kurduğu yeni hükümet, yemin ederek görevine resmen başladı.
- **18 Şubat:** Amman'da İslami Hareket Cephesi ve diğer muhalefet partileri, el-Hüseyin Camii'nde kılınan Cuma namazı sonrası, binden fazla kişiyle, uzunluğu 1 kilometre süren mesafede gösteri yürüyüşü yaptı. Hükümet karşıtı gösterilerde, 8 kişi yaralandı.
- **1 Mart:** Türkiye-Ürdün arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması yürürlüğe girdi.
- **11 Mart:** Aralarında 20 kadar milletvekili ve 3 bin kadar çocuğun da bulunduğu göstericiler, internetteki sosyal paylaşım sitelerinden yapılan çağrıya kulak vererek, Kral Abdullah lehinde, Amman'da gösteri düzenledi.
- **24 Mart:** Jayeen Hareketi üyeleri de Hükümet karşıtı hareketlere destek verdi.
- **12-15 Mayıs:** Ürdün'de Filistin işgalinin 63. yıl dönümü nedeniyle, protesto ve bazı etkinlikler düzenlendi. Eylemlerde 150'den fazla STK ve siyasi parti yer aldı. Bazı gruplar, İsrail'le yapılan anlaşmaların iptalini ve ticaretin durdurulmasını istediler.
- **12-19 Mayıs:** Kral, önce Londra'yı sonra ABD'yi ziyaret etti.
- **11 Mayıs:** Çarşamba günü, Kral Abdullah, Amman'da Suudi Prensi ve Dışişleri Bakanı el-Faysal ile görüştü.
- **12 Haziran:** Kral Abdullah, Arap Baharı nedeniyle, Ordu Günü ve Taç Giyme Günü vesilesiyle reform vizyonunu açıkladı. Arap Baharı'nın savunduğu, özgürlük, insan onuru ve adalet anlayışının kendileri için de çok değerli olduğunu dile getirdi.
- **13 Haziran:** Kral Abdullah, Güney şehirlerinden olan Tafileh'ı ziyaretinde, bir grup gencin taşlı ve boş şişeli saldırısına uğradı. Yapılan resmi açıklamada saldırı sonucunda kimsenin yaralanmadığı dile getirildi.
- **27 Temmuz:** Ürdün Kral'ı Abdullah, Fransa'ya gitti. Ürdün heyeti, Fransa ile nükleer enerji alanında işbirliği anlaşması (MOU) imzaladı.
- **23-24 Temmuz:** Ürdün Başbakanı Türkiye'yi ziyaret etti. İki ülke arasında toplu konut alanında işbirliği antlaşması (MOU) imzalandı.
- **12 Eylül:** Ürdün Kralı Abdullah yaptığı açıklamada, Arap isyanının İsrail'i "zor duruma" düşürdüğünü ve Ürdün'ün asla "alternatif bir Filistin" olmayacağını dile getirdi.

- **7 Ekim:** Cuma günü binlerce reform aktivistleri ile muhalefet partililer toplanarak gösteri yaptılar. Yapılan gösteride Kral'ın reform süreci "yavaş" ve "sahte" olarak nitelendirildi. Karak, Tafileh, Maan, Jerash, Irbid, Ajloun ve Mafraq'ta da gösteriler gerçekleştirildi.
- **16 Ekim:** Salhub kentinde yapılan "reform ve yolsuzluk" adlı konferansa katılanlara yapılan saldırılarda yaralanmalar oldu. Yolsuzluk karşıtı konferansa katılanlara taşlarla ve ateşle yapılan saldırılarda, konferansı düzenleyenler tarafından, en az 35 kişinin yaralandığı 27 aracın hasar gördüğü iddia edildi.
- **17 Ekim:** Kral Abdullah, istifa eden Maruf el-Bahit'in yerine aynı tarihte, Awn Shawkat Al-Khasawneh'ı Başbakan olarak atadı.
- **24 Ekim:** Awn Hasawneh Hükümeti kuruldu.
- **14-15 Kasım:** Kral Londra'yı ziyaret etti. David Cameron ve Kraliçe Elizabet ile görüşen Kral Abdullah, Arap Baharı'nın bölgede çok önemli bir role sahip olduğunu dile getirdi.
- **21 Kasım:** Kral'ın Ramallah'a yaptığı ziyarette, Ürdün Dışişleri Bakanı, Filistin devletinin kurulmasının Ürdün'ün çıkarına olduğunu dile getirdi.
- **28 Kasım:** İsrail Devlet Başkanı Peres, Ürdün'ü ziyaret etti. Yapılan ziyaretin Ortadoğu barış süreci ile ilgili olduğu ve planlanmamış bir ziyaret olduğu ifade edildi.
- **2 Aralık:** Binlerce kişi Ürdün'ün başkenti Amman'da gösteri düzenledi. Düzenlenen gösteride, yolsuzluk protesto edildi ve siyasi reform talebi dile getirildi.
- **6 Aralık:** Müslüman Kardeşler Hareketi'nin siyasi kanadı olarak nitelenen İslami Hareket Cephesi (Islamic Action Front-IAF) tarafından yapılan basın açıklamasında; devlet kurumlarının halka güven vermediği, halkın kurumlarda temsil edilmediği ve halkın çıkarlarının da gözetilmediği beyan edildi.
- **8 Aralık:** Kral Abdullah ile Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas bir araya geldi. İki liderin bir araya geldiği görüşmede, barış süreci ve iki ülkenin ortak çıkarlarının olduğu bazı bölgesel konular ele alındı.
- **17 Aralık:** Yapılan gösterilerde, İslamcı muhalefet, Kral'ı eleştirerek, Kral'ın kamudaki yolsuzları önlemeye yönelik tutumunun yetersiz olduğunu dile getirdi.

Notlar

- 1 Hassan A. Barrari and Christina A. Satkowski, "The Arab Spring: The Case of Jordan", *Ortadoğu Etütleri*, c. 3, n. 2, Ocak 2012, s. 41-42.
- 2 Barrari and Satkowski, "The Arab Spring: The Case of Jordan", s. 50.
- 3 Barrari and Satkowski, "The Arab Spring: The Case of Jordan", s. 43.
- 4 Yusuf Emir, "Ürdün, Halkına Karşı Filistin Kartını Oynuyor," *Dünya Bülteni*, <http://www.dunyabulteni.net/...>, Erişim Tarihi: 17 Ocak 2012.
- 5 Kareem Fahim, "Jordan's Protesters Ask Little, and Receive Less", *New York Times*, 20 Mart 2011.
- 6 Ruth Eglash, "Anti-Government Protests Gather Steam in Jordan", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=204249>, Erişim Tarihi: 19 Ocak 2011.
- 7 "Thousands in Jordan Protest, Demand PM Step Down", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=205641>, Erişim Tarihi: 28 Ocak 2011
- 8 L. M. Al-Rimawi, "What about Jordan?", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/Opinion/Op-EdContributors/Article.aspx?id=206124>, 1 Şubat 2011
- 9 "New Jordanian PM in Talks to Form Gov't with Opposition", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=206585>, Erişim Tarihi: 3 Şubat 2011
- 10 "Jordan Protest Calls For Political Reform", *Al Arabiya News*, <http://english.alarabiya.net/articles/...>, 18 November 2011
- 11 "8 Injured During Anti-gov't Clashes in Jordan", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=208836>, 18 Şubat 2011.
- 12 "Ürdün'de Cuma Günü Patlayacak", *Yakın Doğu Haber*, http://www.yakindoguhaber.com/HD8768_urdun-de-cuma-gunu-patlayacak.html, 22 Şubat 2011.
- 13 "Supporters' of Corruption Attack Anti-Graft Rally in Jordan", *Middle East Online*, <http://www.middle-east-online.com/...>, 16 October 2011
- 14 "70 Bin Kişi Kral Abdullah İçin Yürüdü", *Dünya Bülteni*, <http://www.dunyabulteni.net/index...>, 23 Mart 2012
- 15 "Ürdün'de Cuma Günü Patlayacak", *Yakın Doğu Haber*, http://www.yakindoguhaber.com/HD8768_urdun-de-cuma-gunu-patlayacak.html, 22 Şubat 2011.
- 16 "Peaceful Demonstrations Call for Reform", *Jordan News Agency (Petra News)*, 24 February 2011; "Peaceful Demonstrations Call for Reform", *Jordan Directions*, <http://www.jordandirections.com/home/local-news/...>, 24 February 2011
- 17 Mohammad Ben Hussein, "Thousands Rally For 'Right Of Return'", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/index.php?news=37479>, 15 May 2011
- 18 David E. Miller, "Jordan Teetering on Civil War, Local Analysts Say", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=214170>, 28 Mart 2011
- 19 Rana Hussein, "Police Vow Soft Approach to Protests Will Continue", *Jordan Times*, <http://jordantimes.com/police-vow-soft-approach-to-protests-will-continue>, 14 March 2012
- 20 "Jordan King's Motorcade Attacked With Stones And Empty Bottles in Southern City",

- Al Arabiya News*, <http://english.alarabiya.net/articles/2011/06/13/153113.html> 13 Haziran 2011
- 21 Khaled Neimat "Thousands Protest Against Corruption, Demand Faster Reforms", *Jordan Times*, 9 October 2011
- 22 "Jordan on Corruption Hunt But Islamists Skeptical", *Al Arabiya News*, <http://english.alarabiya.net/articles/2011/12/17/183037.html> 17 Aralık 2011
- 23 Shaherah Khatatbeh, "Govt Attempted to Obstruct National Front for Reform-Islamist Leader", <http://en.ammonnews.net/article.aspx?articleNO=12045>, 23 May 2011
- 24 Hani Hazaimah "Amendments Fall Short of Meeting Current Requirements", <http://www.jordanpolitics.org/en/index.php/local/...>, 21 August 2011
- 25 David E. Miller "Muslim Brotherhood Challenges Jordan's King", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=229055>, 7 Aralık 2011.
- 26 "Ürdün Kralı Abdullah İçin Zorlu Seçenekler", *Yakın Doğu Haber*, <http://www.yakindoguhaber.com/...>, 3 Şubat 2011
- 27 Kareem Fahim, 20 Mart 2011
- 28 Dışişleri Bakanlığı, "Ürdün'ün Siyasi Görünümü", <http://www.mfa.gov.tr/...> 25 Mart 2012
- 29 "Ürdün Kralı II. Abdullah: AB ve ABD'nin Arap Demokrasilerine Yol Gösterme Yükümlülüğü Var", <http://www.euractiv.com.tr/politika-000110/...>, 18 Mart 2012
- 30 Hassan A. Barrari and Christina A. Satkowski, p.51.
- 31 "King Abdullah II's Reform Vision", *Jordan Politics*, <http://www.jordanpolitics.org/en/...>, 02 August 2011
- 32 "Ürdün'de Yeni Hükmet Göreve Başladı", *Euro News*, <http://tr.euronews.com/2011/02/10/urdun-de-yeni-hukumet-goreve-basladi>, 10 Şubat 2011.
- 33 "Jordan's King Abdullah Sacks Cabinet, Names International Judge Prime Minister", *Al Arabiya News*, <http://english.alarabiya.net/articles/2011/...>
- 34 Salman Shaikh "Now the Pressure's Building on Jordan", http://www.brookings.edu/opinions/2012/0315_jordan_shaikh.aspx, 26 March 2012
- 35 Hüseyin Demir, "2011 Yılında, Aylar İtibarı İle Ürdün Ekonomisinde Gelişmeler", www.musavirlikler.gov.tr..., 30 Mart 2012
- 36 Ministry of Planning and International Cooperation, "Jordan, US Sign \$359m Grant Deals", http://www.mop.gov.jo/pages.php?menu_id=113..., 10 Ekim 2011
- 37 Jordan Economic and Commerce Bureau, "Success Stories Details", http://www.jordaneceb.org/Public_News/..., 11 January 2011.
- 38 "France Provides Jordan with 600m Euro Financial Assistance Package", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/...>, 28 Temmuz 2011
- 39 "Jordan, UK Launch Economic Dialogue", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/...>, 16 November 2011
- 40 "Dutch Diplomat Highlights Ways to Benefit From Grant for Entrepreneurs", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/?news=44516>, 21 December 2011
- 41 "Jordan, EU Sign 103-million-euro Grant Agreements", *Kuwait News Agency (KUNA)*, <http://www.kuna.net.kw/...>, 22 Aralık 2011
- 42 "Jordan's Membership Will Boost Historical Ties With Gulf States", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/...>, 30 Mart 2012

- 43 "İsrail, Ürdün Büyükelçisini Çekti", *Yakın Doğu Haber*, <http://www.yakindoguhaber.com/...>, 16 Eylül 2011.
- 44 "Jordan King Tells Israel's Peres Settlements Hinder Peace", *Al Arabiya News*, <http://english.alarabiya.net/articles/2011/11/...>, 28 Kasım 2011
- 45 "Jordan: Israeli Security, 1967 Borders Key to Peace" *Jerusalem Post* <http://www.jpost.com/DiplomacyAndPolitics/...>, 22 Ekim 2011
- 46 "Ürdün, Suriye'ye Yaptırım Konusunda Yan Çızdı", *Yakın Doğu Haber*, <http://www.yakindoguhaber.com/...>, 6 Aralık 2011.
- 47 Omar Obeidat and Hani Hazaimah, "Jordan Requests Exclusion from Syria Sanctions Regime", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/?news=44016>, (27 Mart 2012)
- 48 "Suriyeliler Ürdün'e Sığınyor", *Dünya Bülteni*, 22 Aralık 2011
- 49 "Ürdün, 100 Firariye Sığınma Hakkı Tanıdı", *Dünya Bülteni*, 27 Kasım 2011
- 50 Taylor Luck "Syrian Opposition Leader: Jordan Key to Ending Crisis", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/?news=44529>, 28 Mart 2012.
- 51 "Bakhit, Safar Discuss Bilateral Ties, Security", *Jordan Times*, <http://archive.jordantimes.com/index.php?news=37404>, 12 May 2011
- 52 Oren Kessler, "Jordan's Abdullah Calls on Assad to Resign", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=245529>, 11 Kasım 2011;
"Ürdün Kralı, Beşşar Esed'den Çekilmesini İstedi", *Yakın Doğu Haber*, <http://www.yakindoguhaber.com/...>, 14 Kasım 2011.
- 53 Hüseyin Demir, 30 Mart 2012
- 54 "Jordan PM: Expelling Hamas Was a Political Mistake", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=244001>, 11 Ocak 2011.
- 55 "King, Abbas Coordinate Positions on Peace Process" *Jordan Times*, 9-10 December 2011.
- 56 Hüseyin Demir, 30 Mart 2012
- 57 Muhammet Murat Yağış, "Ürdün Ülke Raporu", Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara, 2011, s.18-19.
- 58 Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye - Ürdün Siyasi İlişkileri" http://www.mfa.gov.tr/_turkiye-urdun-siyasi-iliskileri.tr.mfa, 25 Mart 2012
- 59 "TOKİ, Ürdün'ü Yeniden Yaratacak!", *Türkiye Haber Ajansı*, <http://www.turkiyehaberajansi.com/haberdetay/24178/...>, 24 Temmuz 2011
- 60 Hüseyin Demir, 30 Mart 2012
- 61 "Ürdün'den Filistin Devletine Tam Destek", *Dünya Bülteni*, 21 Kasım 2011
- 62 Oren Kessler, "King Abdullah II: Jordan will Never be Palestine", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/DiplomacyAndPolitics/...>, 12 Eylül 2011
- 63 Muhammet Murat Yağış, "Ürdün Ülke Raporu", s.4.
- 64 "Thousands in Jordan Protest, Demand PM Step Down", *Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=205641>, 28 Ocak 2011
- 65 Fahed Fanek, "Economics of Jordan's Public Debt", *Jordan Times*, <http://jordantimes.com/economics-of-jordans-public-debt>, 11 March 2012
- 66 "2011 Kingdom's Most Difficult Fiscal Year", *Jordan Times*,

- <http://archive.jordantimes.com/?news=42127>, 10 October 2011
- 67 Jordan Business Editor's Note, "Jordan's Economic Outlook Revised",
<http://www.jordan-business.net/images/stories/...>, 25 May 2011, p.17.
- 68 "US House and Senate Approve \$660m in aid to Jordan for 2012", *Jordan Times*,
<http://archive.jordantimes.com/?news=44516>, 21 December 2011
- 69 Salman Shaikh, "Now the Pressure's Building on Jordan", http://www.brookings.edu/opinions/2012/0315_jordan_shaikh.aspx, 26 March 2012
- 70 "Gulf Leaders Set Up \$5b Fund to Support Jordan, Morocco", *Jordan Times*,
<http://archive.jordantimes.com/?news=44528>, 21 Aralık 2011